

III

ПРОМОЦИЈЕ КЊИГА

1. ПРОМОЦИЈА КЊИГЕ „ОГЛЕДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ” АКАДЕМИКА МИОМИРА ДАШИЋА*

Академик ЗОРАН ЛАКИЋ

НАУЧНИ ПРИСТУП У ТУМАЧЕЊУ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Академик Миомир Дашић одавно је присутан у историографији. У четрдесетак година стваралачког рада написао је и објавио пет књига као посебних издања, 230 студија, расправа, чланака и историјских есеја, око 400 критичких осврта, рецензија, полемика и разних других стручних, педагошко-методских и публицистичких текстова. Написао је и преко 100 научних и стручних реферата и саопштења. Сарађивао је у преко 30 часописа у земљи и иностранству. Уређивао је, такође, и бројна посебна издања, зборнике радова и друге публикације. Ако би се овоме додао и податак о критичким освртима написаним о његовом дјелу - онда би укупан број библиографских јединица премашио цифру од једне хиљаде. У закључку овог дијела ћу рећи да наведени подаци увјерљиво говоре о обиму његовог научноистраживачког и стручно-педагошког рада.

Уђемо ли даље и дубље у тај обим, видјећемо да је предмет његовог интересовања - не само завичајна историја, по чему је препознатљив, већ и историја Црне Горе - њене ослободилачке борбе, територијалног ширења, развоја црногорске државности, улоге њених владара и њен свеукупни развитак до, како сам пише - „престанка њене независности 1. децембра 1918. године, када је ушла у састав новостворене југословенске државе - Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“.

Предмет његовог научног интересовања је, наравно, и историја јужнословенских народа новог вијека, коју као наставни предмет предаје на Филозофском факултету у Никшићу, без које не би био тако увјерљив као стваралац ни на завичајном плану.

* Промоција књиге (издавач Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2000) одржана је у Црногорској академији наука и умјетности, 6. марта 2001. године. О књизи су говорили: академик Зоран Лакић, проф. др Михаило Војводић, проф. др Радоман Јовановић, проф. др Момчило Зечевић, др Ђорђе Борозан, као и аутор књиге академик Миомир Дашић.

Када је ријеч о историјској прошлости Црне Горе - можемо поћи још даље у анализи његовог укупног дјела. Видјећемо да се бавио и бави најсуптилнијим темама политичке историје, за коју је одавно речено и више пута поновљено, да је најкварљивија роба на тржишту историографије.

Значајан је његов допринос у студиозном приступу питању територијалног ширења црногорске државе. На квазинаучну митоманију о хиљадугодишњој државности Црне Горе, разложно и аргументовано саопштава да је Црна Гора од 1499. године у систему турске администрације - најчешће у оквиру других санџака - као административних дјелова Турске империје на Балкану. Тако је било све до Владике Данила - родоначелника династије Петровића (1697-1735) од када је убрзан процес интеграције црногорских племена и стварања црногорске државе. Данилови насљедници сањали су и о много већој „словенско-сербској“ држави у којој су видјели и Дубровник, у чему су сви историчари, који су се бавили овим питањем, видјели коријене заједничке државе створене 1918. године. Није занемарена мања или већа аутономност Црне Горе која је била изузетно важна за окупљање Црногораца и њихово усмјеравање - прво на ослобађање неослобођених територија испод турске власти, а одмах потом и за повезивање и уједињење са брдским племенима у језгру нововјековне црногорске државе, која се кроз борбу и ратовања уобличавала све до коначног слома Османског царства на Балкану 1912. године.

М. Дашић је, дакле, недвосмислен у закључку да је ријеч о непрекидној ослободилачкој борби чија су круна Балкански ратови 1912/1913. године, који се у реформисаним програмима наставе историје, разматраних ових дана, преквалификују и називају - *територијални добици Црне Горе у балканским ратовима*. У реформисаном програму историје сријећемо и ову јединицу - *Ослобођење Црне Горе и окупација савезничке војске* којом се покрива вријеме уједињења 1918. године - па се не види ко кога ослобађа и окупира. И ова Дашићева књига је брана таквим тумачењима наше историје, па је разумљиво што је, на жалост, спријечена њена промоција у библиотеци „Радослав Љумовић” у Подгорици, јер својим садржајем одудара од планираних реформисаних програма историје.

По турским дефтерима из 1512. године Црна Гора је прво била подијељена на шест нахија: безимена - касније Љешанска, Жупа, Малоншићи, Пјешивци (који се од краја 18. вијека приказују као дио Катунске нахије. *По дефтеру из 1523. године помиње се и Цетиње - као посебна нахија*), затим Ријека и Црмница.

По попису из 1614. године, пак, Црна Гора се састоји из пет нахија Катун (катунска), Љуботињ (Ријека), Пјешивци, Љешкопоље и Црмница. Све заједно имале су 90 села, 3.524 куће из којих се могло рачунати на 8.027 војника.

Упоредо са ослободилачком борбом - Црна Гора је постепено увећавала и свој државни простор. Најзначајније ширење државног простора десило се у 19. вијеку: 1820, 1831, 1843, 1858/59. и коначно 1878. године - одлукама Берлинског конгреса, када је заједно са Србијом добила и значајно међународно признање. Балкански ратови, како је већ истакнуто, представљају врхунац борбе и успјешан крај територијалног ширења црногорске државе. Тада су у састав црногорске државе ушли сједећи крајеви и области: Пљевља, Мојковац, Бијело Поље, Бихор, Беране, Рожаје, Плав и Гусиње – 7 садашњих општина Црне Горе а из Метохије – Пећ, Исток, Дечани и Ђаковица. Затим и простор – Хоти, Груда, Тузи, који су припадали средњовјековној доњој Зети.

Црна Гора је, дакле, двоструко увећала своју територију 1878. године (добивши нових 9.475 км² простора). Након Балканских ратова и тај простор је опет био значајно територијално увећан. Са нових 5.000 км² територије дошло је и око 180.000 нових становника. Са оним из пописа становништва 1910. године од 212.000 нарасло је до читавих 390.000 становника. Од некадашње Црне Горе са четири нахије и коју десетину хиљада становника из 17. вијека, Црна Гора је значајно увећала своју територију и број становника уочи уједињења 1918. године.

Ови подаци су битни и са становишта поимања интеграције црногорског друштва и његовања црногорске државности. Снага свијести о државности Црне Горе не може бити иста у свим крајевима данашње Црне Горе. Територијално и по броју становника већинска Црна Гора живјела је у самосталној Црној Гори само пар година; до тада су припадали другом државном и националном бићу. Ако Југославија за 80 година свог постојања није могла значајније да заживи у свијести својих грађана, не може се очекивати ни од грађана Црне Горе, који су у њој живјели 3-4 године, да је осјећају као они који су у њој више вјекова. То су историјске чињенице а не политички проблеми.

Још занимљивија је анализа Подгоричке скупштине 1918. године, коју неки неисторичари оцјењују ништавном, квалификујући је нелегалном и нелегитимном. Оспоравајући овакве оцјене, отварањем суштинских питања, Дашић нуди аргументован одговор. Посљедња скупштина краља Николе, напротив, није имала ни легалитет, нити суверенитет, јер у свом сазиву није имала представнике са око половине територије Црне Горе на којој је живјело 180.000 становника или више од 75% у односу на број становника предбалканске Црне Горе, која је имала 212.000 становника. Стара Скупштина Црне Горе није имала легитимитет да одлучује о судбинским питањима проширене Црне Горе јер у њој није било нити једног представника из новоослобођених територија. Ако се Подгоричкој скупштини приђе као једном револуционарном чину, што она уистину и јесте онда је она била много више легитимна од Скупштине из 1914. којој се не би оспоравало право да одлучује.

Сличан је осјећај и са Црногорском православном црквом, која је такође била предмет научног интересовања М. Дашића. Печат ЦПЦ говори о њеном настанку и о њеном трајању. Печатом се не може поништити свијест о улози Цетињске митрополије као дијела СПЦ. Ријеч је, дакле, о историји и историјској науци, а не о актуелној политици.

Црна Гора је у области духовности увијек чинила корак више од других. Зато је у њој прије пет вјекова настао и Октоих, прва штампана књига на словенском југу. Није он штампан на црногорском језику, као што на њему није ни објављена, нити на тај преведена било која књига, укључујући ту и књигу о црногорском језику. Хтио сам рећи да су се историјска факта и научна мисао која их осмишљава испријечили таквим тезама. Није ријеч о политици у науци, већ о политици која не слиједи науку.

Значајан је допринос М. Дашића научном објашњавању и расвјетљавању и црногорског националног бића. Не улазећи у стање садашње националне свијести коју не спори, он се занимао питањем историјских коријена. И ту је јасан и категоричан. Нијесу Црногорци пали са неба. Они имају своје коријене као и сви народи свијета. Зато нас подсећа да су у скупини словенских народа који су дошли на Балкан у 7. вијеку као народи били оформљени само Срби и Хрвати. Словенци су то учинили тек 3-4 вијека касније, а Црна Гора и Црногорци се помињу тек од половине 15. вијека. Њихови преци су дакле могли бити Срби или Хрвати. Дукљанска идеологија се одређује за Хрвате, а наука за српске коријене, што је вишеструко објашњено језиком, баштином, вјером, територијом, политичким програмима субјеката који су стварали и црногорску и заједничку државу. Присјећам се Његошевог аманетског записа: – Не питајте ме ко сам и шта сам, не цијепајте ми ово мало образа на крпе, јесам Радивоје – Раде Томов, с Његуша, управо испод Јозове Главице, јесам и Петар и Владика и Господар и нечесов пост несретњи, јесам Црногорац и Србин и Југословен и Славјанин, јесам и мрва земног праха под овијем звијездама и све то кад скупиш у једну шаку, ако узмогнеш, то сам ти ја“.

Овај запис ће инспирисати друге на сопствени суд – у смислу удар нађе искру у камену. Зато сам га и цитирао.

Најзад бих апострофирао и свијест Црногораца о којој постоји доста писаних докумената и која се његује до наших дана у казивању памтиша и паметара.

Својевремено сам забиљежио расуђивање мојих пријатеља безмало стогодишњака. Када сам једног од њих из Бјелопавлића упитао како ће се писати на попису 1991. године, одговорио ми је – ка вазда. Питао сам даље – да ли је Србин или Црногорац; обоје не може. Љутито ми је одговорио – Не, но сам Турчин. Ту причу сам поновио његовом пашеногу – Пиперу, уз коментар да је 1919. године учествовао у буни као зеленаш. Сагласио се да његов пашеног право збори. У разговор се умијешао и трећи старац тврдњама да то није исто, већ да су Црногорци - српска господа.

Овакав приступ књизи академика М. Дашића учинио сам и због још једног разлога. Посљедњих година се говори да се глас ЦАНУ не чује. Видјели сте да је рад њених чланова обиман. И да свако стоји на терену своје струке. Мислим да сви историчари у ЦАНУ, а и изван ње већина, преферирају овакав суд о изложеним историјским темама.

Други је проблем и проблем других што наш глас не излази из ове сале, као што је за једно вријеме и мисао затворена у корицама књиге. Народ је одавно рекао да се од лажи има тренутна корист али и трајна штета. У своме раду ЦАНУ у цјелини, и њени чланови посебно, руководе се овим начелом. Сви не можемо бити академици, али морамо бити одговорни за јавну ријеч. Миљеници јавних медија нијесу увијек људи који имају што да кажу и који то одговорно кажу.

Књигу М. Дашића промовишемо у узбурканом времену, у коме се више чује глас подобних, него умних. Данас се о историји најмање чује глас историчара. Непрофесионални историчари пишу и говоре о етничком поријеклу, Подгоричкој скупштини 1918, суде о положају Црне Горе у Југославији и тако редом. У том кошмару не чује се глас науке. Затворен је у овим салама. У корицама књига саопштена истина је и сачувана истина, која као таква може аутору да донесе тренутну штету, али има трајну вриједност.

Књига М. Дашића *Огледи из историје Црне Горе* представља реафирмацију историје као науке и научне мисли о историјској прошлости Црне Горе. Подсјећа нас да се у Црној Гори одавно његовала мисао узајамности и заједништва, која се претворила у прави покрет. Наши прваци – господари су били свјесни колики смо и коликим смо опасностима били изложени. Глас наших првака за интеграцијом словено-србства био је визионарски. Сепаратизам су цијенили као пут у безнађе каквим се он уистину и показао; историја нас на то подсјећа. Свестрани просперитет Црне Горе видјели су у заједничкој држави. И за њу су се борили. И изборили.

Књига коју представљамо одговара на многа данас актуелна питања. Нуди аргументацију у облику научне елаборације. На властодршцима је да чују тај глас. Колико ће га послушати - зависи од свих нас. Зато је ова књига дошла у правом тренутку - да нам помогне у одговорима на бројна питања, да укаже гдје је прави пут када се нађемо на раскршћу. Зато њен аутор М. Дашић заслужује захвалност, признање и честитке, не само научне јавности. Завршићу питањем на које не тражим одговор - зашто се ова књига није могла појавити као издање ЦАНУ?

Проф. др МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

НОВИЈА ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ПОД НАУЧНОМ ЛУПОМ МИОМИРА ДАШИЋА

У научној историографији је доста коришћен метод публикавања радова појединаца насталих у разним временима или повезаних истом, односно сличном тематиком, или груписаних по неком слободном ауторовом избору. Тако настала дела пружала су често прилику аутору да његови научни резултати добију нову димензију, постају још убедљивије сведочанство о ономе о чему пишу, а најчешће су представљали самог аутора и његов пут до оних закључака за које је потребно искуство и научна зрелост. Оваквој врсти дела припада и последња књига Миомира Дашића *Оглед из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја XVII века до краја 1918)*, аутора који је својим мањим и већим радовима, претежно из црногорске историје, видно обележио савремену научну историографску литературу.

Оглед из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја XVII века до краја 1918) је дело обележено обиљем чињеница, појмова, мишљења, оцена, тврдњи, и то од почетка аутономног излагања па све до његовог закључка да Црна Гора до 1914. године, када се нашла на најсудбоноснијој прекретници своје историје, није довршила оно што је давно започела. Реч је заправо о студији сложене структуре састављене од дванаест радова, претежно расправа, у којој је модерна црногорска историја престављена и тумачена, и чињенички и интерпретативно, без предрасуда и на један нов и изазован начин. Интригантно штиво згуснутог текста коме је тешко додати неке нове садржаје, а да се не окрње стубови на којима је аутор градио своје виђење прошлости. У целини узев, то је дело у коме су подаци, добијени на основу архивских извора и литературе и сви повезани у један јединствени мисаони склоп, а затим отворена и искрена пишчева размишљања и, напokon, закључци или бритки полемички одговори, укупно представљени тако да изгледају као дефинитивни суд о значајним аспектима црногорске прошлости XIX и почетка XX века или путоказ

који треба даље следити. Посебно ће млађи стручњаци који се занимају за прошлост наћи у тој књизи толико инспиративног да ће им се отворити праве теме за будућа научна истраживања. Уосталом, и сам аутор ове књиге их на то наводи директно указујући на оне проблеме из историје који чекају оцену научника.

Два методолошка поступка у објашњавању новије историје Црне Горе које Миомир Дашић у књизи с лакоћом и суверено подједнако користи, синтетички и аналитички, само употпуњују утисак да је он овладао целином историје XIX и почетка XX века, што демонстрира на разне начине, понекад чак и најситнијим детаљом. Међутим, један његов приступ - а то на почетку треба нагласити - који се спроводи кроз читаву књигу, представља велики допринос историографији о Црној Гори. Миомир Дашић се, заправо, овом књигом, на првом месту исказује као суверени тумач територијалног конституисања црногорске државе и њених одговарајућих административно-географских обележја, почев од њеног стварања па све до дефинитивног заокружења 1913. године.

Посебну вредност ове књиге чине, дакле, они садржаји који шире сазнање о томе како, током историјског процеса, настаје она Црна Гора на просторима на којима ће се њене границе зауставити 1913. године. А то је у ствари једно од суштинских питања на које треба одговорити. Представљање историје Црне Горе најчешће је, по правилу, полазило од њеног језгра, тј. Старе Црне Горе, подразумевајући да се даље ради о њеном спором, тешком, али сигурном територијалном ширењу, а да је резултат њене борбе било ослобођење околних племенских скупина њених неослобођених сународника. Миомир Дашић је, међутим, употпунио сазнања о Црној Гори, сагледавајући у процесу њеног настојања и снажења, дакле ослобођења, два паралелна да кажем ратна ентитета: Стару Црну Гору и напоредо са њом читаву ону племенску структуру изван њених променљивих историјских граница, пре свега Васојевиће са околним племенима. Та два територијална подручја упоредо воде борбу, некада повезану, некада заједничку, а некада самосталну, с тим што је током тог дугогодишњег ослободилачког процеса део по део простора овог другог улазио у границе Црне Горе. Управо Миомир Дашић открива у свој величини пожртвованост, каткада и самоубилачку смелост, оно што је било неправедно занемарено, оно што је појединим историчарима изгледало периферно, заправо крајева и племена која су, наводно, имали само да чекају да им Црна Гора донесе ослобођење. Шта више, он је о свему овоме искористио и извесна ранија проучавања, радове неких других аутора, премда је и сам веома много истраживао на изворима, па је уз обиље нових, или на нови начин проматраних података, дао много потпунију војно-политичку димензију новије црногорске историје. И тачнију. Будуће интерпретације неће се оглушити о научне резултате до којих је дошао Миомир Дашић.

Укупна садржина ове књиге показује да се ради о једној другој, скоро непрекидној, борби црногорског народа за стварање самосталне државе, пуној победа али и пораза, у којој се каткада у значајној мери истицала и дипломатија као моћно и ефикасно оружје а што су пре свега користили владика Петар I, књаз Данило и књаз Никола. С тим у вези подвукао бих чињеницу да је Миомир Дашић одлично показао до које мере је тзв. спољни фактор био присутан у догађајима на црногорском простору. Шта више, ко од историчара то добро није видео ускратио нам је разумевање ондашње стварности. Уосталом, никада се до данашњег дана балканско подручје није нашло изван комбинација великих и моћних. И не само комбинација него и утицаја и присуства.

Једна од првих значајних тема у овој књизи односи се на ударање темеља модерној црногорској држави, заправо дефинисање њеног просторног језгра у време владике Петра I, и заслугама за то великих војничких победа на Крусима и Мартинићима. Миомир Дашић је добро уочио тадашњу позицију европских сила, не заборавивши да су тадашња збивања у Црној Гори била у време борби великих легитимистичких држава против ширења, односно експанзије, револуционарне а потом Бонапартине Француске. Из тога се, међутим, могао извући само један закључак. У време када скоро све европске државе бране легитимитет ни владика Петар I није кршио то правило него га је, на против, јавно штитио. То званично није била његова борба против турских господара него борба за заштиту раније стечених права, заштиту од узурпатора, односно турских побуњеника, што би се, прецизнијом терминологијом, рекло сепаратистичких покрета. Миомир Дашић је зато с правом упозорио на то да се могло десити, за случај да владика Петар I није тада потукао Бушатлију, да се на црногорском тлу нађе нека нова држава. Одбранивши тада црногорску аутономију, а која је сама по себи значила неку врсту издвојености из турског државног корпуса, Петар I је одмах то подигао на виши степен и ударио темеље модерној црногорској држави. И све под плаштом легитимних права. С тим у вези ваља споменути да се нешто слично догађало и у Београдском пашалуку. Против једног другог моћног побуњеника у Турској - Пазвана Оглуа - утврђеног на Дунаву, и Срби и Турци су раме уз раме оружјем бранили Београд почетком деведесетих година XVIII века. И одбранили су га. Срби су због тога као награду добили неку врсту аутономних повластица. Када су им почетком XIX века дахије ускратиле те повластице Срби су дигли устанак. Управо је устанак 1804. дигнут под плаштом одбране легитимних права, а његов наставак је значио ударање темеља сопственој држави.

Једна исто тако значајна тема обрађена у овој књизи као да је сакривена иза наслова *Црна Гора и Србија почетком XIX вијека*. Овај скромни и једноставни наслов не наговјештава рад у којем је садржана једна веома озбиљна анализа ратовања Васојевића и околних племена у време Првог српског устанка а која свакако шири простор тога великог

ослободилачког покрета на почетку XIX века. Велика је заслуга Миомира Дашића што је убедљиво показао да се истовремено са устанком у Београдском пашалуку догодио и устанак у Васојевићима, као део једног јединственог покрета. Истраживања Миомира Дашића су заправо на овај начин обогатила представе о Првом српском устанку.

Као што је већ речено, Миомир Дашић је зналачки уклапао тзв. спољни фактор у своја тумачења настанка и снажења црногорске државе, што је овом књигом одлично потврдио. Упоредо са тим он је показао и улогу дипломатских средстава употребљаваних од стране Црне Горе у околностима када су она једина обећавала какав-такав успех или је требало да спрече неуспех. Оцене о томе није, међутим, давао у општим линијама и закључцима него на конкретним примерима. Каткада је то у књизи неосетно али је препознатљиво. Сасвим сигурно је - као што се у књизи може видети - да су предводници црногорске државе имали за спољни фактор много више слуха него неослобођени народ изван црногорских граница. Управо тиме се могу тумачити и нека невољна увлачења Црне Горе у оружане сукобе на северу и западу, па и неки поразни. Нестрпљење, а каткада непознавање спољних околности, гурали су неослобођене сународнике Црне Горе у рат и онда када му није било време.

Управо у надама за што брже сопствено ослобођење треба тражити и разлоге окретања Васојевића и околних племена ка Црној Гори у време владице Петра I после окончања Првог српског устанка у коме су они, као што је то Дашић лепо показао, равноправно учествовали са устаницима из Београдског пашалука. Политика кнеза Милоша после 1815. године усмерена на то да се вештим дипломатским путем ствара нова Србија, а потом окренутост Кнежевине Србије после 1830. године себи самој, односно унутрашњим проблемима, и то за више година, дефинитивно је определило та племена ка Црној Гори. Борбено становништво Васојевића, територије која је некада, после пада Српске Деспотовине у другој половини XV века, примала из ње добар део избеглица или била транзитно станиште за све оне који су, не хотећи да приме ислам, хитали ка питомим али забитим крајевима око Скадарског језера, није увек имало слуха за ишчекивање бољих времена за борбу. Показаће се то лепо у овој књизи.

Дакле, спољни фактор био је неодвојиви део историје народа на балканском простору, па и на подручју данашње Црне Горе. Миомир Дашић га је нигде није испустио из вида и, како је већ речено, илустровао га је конкретним примерима. С тим у вези треба нагласити следеће. Још уочи оних преломних догађаја у историји Црне Горе, који се везују за победе на Крусима и Мартинићима, у међународним односима се уобличавало Источно питање, а што се потом највише осећало у препознатљивој политици великих сила током читавог XIX века која је тај простор делила на интересне сфере. Конкретно, реч је превасходно о руској и аустријској империји које су биле силе највише заинтересоване

за балканско подручје. Источно од замишљене линије Београд - Дрим била је руска сфера, а западно од ње аустријска. Црна Гора нашла се западно од те линије али је уживала неку врсту руске заштите. Традиције добре и непосредне црногорске и руске сарадње у XIX веку настала је почетком века, у време присуства руске флоте у Боки Которској, а затим настављена тек после Берлинског конгреса, када је извесно време, Црна Гора била једино право руско упориште на Балкану. У том временском међупростору последице руског одсуства ће се наравно осетити. Због тога што је Русија од тридесетих година XIX века била одлучно против свих револуционарно-националних догађања на Балкану, затим, због војничког слома у Кримском рату, и за њу резервисаног искључивог права верске заштите хришћана у Турској и њеног у наредним деценијама потпуног оријентисања на источни део Балкана, у њој се више није могла ни препознати она стара савезничка сила која може пружити праву подршку ни Црној Гори ни Србији, нити било коме на Балкану. Карактеристично је, међутим, како је то у Србији и Црној Гори било прихваћено и како се одразило на њихову политику. Наиме, Србија није учествовала у револуцији 1848. године осим добровољаца који су ишли у тзв. Српску Војводину. За такав неутралан став она је добила опште признање великих сила. Србија је потом одбила позив руског цара да се придружи Русији у њеном сукобу са Турском којим у ствари започиње Кримски рат. Заузврат, Европа је и за то наградила Србију тако што је принудила Турску да потврди српске привилегије, а потом је те привилегије ставила под колективно јемство на Париском конгресу. После тога су, политика кнеза Михаила, политика обраћања балканским народима да се савезнички повежу, као и његово зецкање оружјем, имали за резултат да су без и једног испалеог метка Турци предали градове Србији. Једна од највећих победа Србије у XIX веку - добијање градова - постигнута је тако дипломатским путем. Оно што се за то време догађало са Црном Гором било је, међутим, другачије. О томе нам одлучно сведочи књига Миомира Дашића. Црна Гора је ушла у ратне авантуре, за њу препуне опасности, али је задобила и велике ратне победе које су је довеле до високог циља: до разграничења са Турском. Сама чињеница да су устаничке борбе у Херцеговини, покренуте 1852. године, трајале скоро непрекидно у току целе наредне деценије, била је за Црну Гору довољно јак изазов. Уосталом, сличан подстицај био је исто тако, и држање Васојевића и суседних неослобођених племена. Анализирајући тадашњи међународни положај Црне Горе, Миомир Дашић је пратио њене напоре да добије француску подршку. Наполеон II који је доминирао Европом разбивши тадашњи концепт великих сила и истовремено показао разумевање за ослободилачке покрете, могао је, по оцени књаза Данила и потом младог књаза Николе, да преузме улогу заштитника црногорских интереса и да пружи моћну дипломатску подршку. Миомир Дашић је таква очекивања илустровао разним примерима укључујући и улогу коју је Француска одиграла приликом разграничења

Црне Горе са Турском. Колико је та подршка била значајна за Црну Гору показује и један српски извор. Српски политичар и секретар Министарства иностраних дела Србије Милан Пироћанац, нашавши се у ванредној мисији на Цетињу шездесетих година, у писмима која је слао одатле својој влади и кнезу Михаилу, с извесним чуђењем је констатовао да на Цетињу преовлађује француски утицај.

Део књиге Миомир Дашић посветио је једној занимљивој теми, изазовној за научника његовог кова, теми која се тиче присуства југословенске идеје у Црној Гори до 1918. године. Тиме је хтео истовремено да покаже колико се та идеја уопште могла приметити на Балкану и међу јужнословенским светом. Лако се, међутим, данас може посведочити да је та идеја била доста присутна у новијој прошлости. Њених твораца и следбеника било је не само у Црној Гори него и у осталим крајевима. Међутим, концепти су били магловити, нереални, каткад и небулозни, с тим што су се некада кретали по линији српског уједињења, некада југословенског, а некада балканског савезништва или уједињавања. Многи од њих су настали као израз стремљења појединаца, али су се најчешће појављивали тако замишљени да су се могли сматрати званичним или незваничним документима у којима су се огледале идеје извесних државника и политичара. Уопште, кад год је неке на Балкану била неопходна подршка за сопствене ослободилачке планове, васкрсавали су наречени пројекти. Вреди споменути да је Стојан Новаковић у једном свом писму из 1901. године такве тежње назвао револуционарним методом у решавању ослобођења балканског простора за разлику, по њему од конзервативног метода, који је подразумевао чврст наслон на неку велику силу. Миомир Дашић је споменуо неке пројекте, почев од оног владике Петра иако их је у Црној Гори, разуме се, било и раније, а који су се појављивали све до уједињења. Он је међутим, убедљиво показао како је међу носиоцима таквих опредељења стајао скоро усамљени владика Петар II Петровић Његош који се својом идеалистичком убеђеношћу у потребу остварења југословенске идеје за њу чврсто залагао. Нарочито је то код њега било изражено током револуционарне 1848. године.

Чини се, међутим, да је управо овај текст о југословенској идеји у Црној Гори Миомир Дашић превасходно написао из једног разлога. Тим путем хтео је да тематски дође до Подгоричке скупштине и да о њој искаже своје мишљење. Реч је о садржају насловљеном *О дилеми да ли је Велика народна скупштина у Подгорици била легална и легитимна*. Тај оглед у овој књизи Дашић је веома зрело и промишљено написао. Он је био добро упознат са разним тумачењима тога догађаја али и са истраживањима веома угледних научника. Интерпретацији њихових ставова придодавао је и неке своје оцене, тумачења, претпоставке. Његови погледи су у логичној вези са ставовима који износе позитиван суд о наведеној скупштини и који су, у науци, преовлађујући. Иако ми изгледа да речима Миомира Дашића нема много тога да се дода, ја бих се, међутим, још

мало задржао на улози спољног фактора и с тим у вези рекао бих следеће. Победничке силе су после свих великих ратова кројиле карту Европе и света како год су то хтеле, и чиниле су то увек, о чему нам је бар историја XIX и XX века оставила безброј доказа. То је било њихово легитимно право, како се говорило, а иза којег је увек стајала сила, моћ, оружје, победа. Западне силе, на челу са њиховим новим предводником Америком, су, уочи проглашења Краљевине СХС 1. децембра 1918. године, биле сагласне са предстојећим стварањем југословенске државе на Балкану. Само једна није била тада дала пристанак, и то Италија, која је имала неке друге планове, али се њен глас није много слушао. Да ли се зато случајно или не догодило да највиши италијански представници нису присуствовали доношењу одлуке на Савету шефова влада у Паризу у априлу 1919. године по којој се могу примити акредитиви представника владара новостворене југословенске државе. Та нова држава још није имала ни устав ни прецизно одређене границе, али су, значи, силе, признале као реалност одлуке органа делова те државе о њеном стварању, било да су то народна вијећа или народне скупштине. Овоме бих додао још и то да су представници победничких сила, који су у то време боравили на балканском простору, били одлучно упознати са процедуром изјашњавања дакле и процедуром по којој су изабрани представници саставних делова будуће југословенске државе. И нико ништа није оспорио па су то у Паризу беспоговорно прихватили као и завршни чин уједињења. Ако је било краткотрајног устезања од стране једне велике силе (а то је Француска) било је то само ради умирења Италије, и ни због чега другог.

Дело Миомира Дашића *Оглед из историје Црне Горе (студије о догађајима од краја 18. века до краја 1918)* пружио је према томе одговоре на значајна питања из црногорске историје. И то интелигентно и зналачки. Већ сама та чињеница учиниће ову књигу драгоценим приручником за њено познавање.

Проф. др РАДОМАН ЈОВАНОВИЋ

УСПЈЕШНА ЗАМЈЕНА СИНТЕЗЕ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Човјек вишеструког ангажовања и интересовања, академик Миомир Дашић, деценијама се доказивао и потврђивао првенствено као научни радник - историчар. Ангажован на разним пословима и одговорним дужностима, Дашић није напуштао зов и позив своје струке. Трагао је а и још истражује историјску истину, коју, ни за садашње вријеме, а немоли за прошлост, није лако докучити и сигурно доказати.

Бројни Дашићеви радови нијесу проистекли из задатих побуда и научне пристрасности, већ су засновани на темељном изучавању чињеница, њиховом тумачењу и литерарно питком представљању.

Сам је, са извјесним рескиром да буде пристрасан, Дашић из свог замашног дјела одабрао ових 12 радова који су објављени у посљедњих скоро 20 година. Отуда је ова књига својеврстан резиме ауторових схватања о историји Црне Горе од 1918. године, а и његова, у извјесном смислу, научна легитимација и поуздана свједоцба научних открића и увјерења. Књига одаје утисак успјешне синтезе историје Црне Горе.

У рецензији је написано да су чланци и студије у овој књизи различитог научног жанра: неки саздани из потреба научног дијалога, неки одговарају на најважнија питања из прошлости Црне Горе 19. и 20. вијека а неки су писани поводом пригода и потреба научних скупова.

И још једном ишчитавајући ове радове, овом приликом, скрећем пажњу на неколико најважнијих питања, третираних у овој књизи.

Као дугогодишњи научни радник, а може се рећи и један од најзаслужнијих и најпризнатијих историчара, Дашић, не само по положају који заузима, има право да даје савјет, наук и поруку. А он, у овој књизи, поручује и препоручује... „да је у свим кризним временима и код других, а код нас нарочито, увијек на удару била историја. У посљедњих десет година тај удар на историју, тендеције њеног „поправљања“ и превредновања у духу политичких и друштвених промјена је појачан. Свједоци

смо да се олако у историју упуштају многи, углавном људи изван струке; међу њима има чак и историчара, додуше оних који су читав свој радни вијек тумачили прошлост у духу и зависно од дневнополитичке климе, увијек прилагодљиво и навијачки. Криза југословенског друштва, најдубља у његовој историји као и свака криза, дала је могућност многим да атакују на прошлост, тумаче је онако како они сматрају да је требало неки догађај и појава да се догоди, а не како су се они стварно догодили“. (стр. 337)

Не улазећи дубље у ту замашну проблематику, Дашић скреће пажњу „само зато да покаже колико историчар или било који други творац историографског рада сматра да политички догађаји из прошлости нијесу завршени ако их они не заврше својим „открићем“ и својим „оцјенама“.

Вјерујући да ће „над лутањима воље“ наука имати посљедњу ријеч, Дашић, усвајајући гледиште познатог историчара Анри Бера, „жели да наука има посљедњу ријеч и у решавању актуелне политичке кризе између Црне Горе и Србије и у свим питањима наше прошлости“. (337)

А студијама, сабраним у овом издању, изузев понеког текста или узгредног кратког разматрања и оцјене појединог догађаја, разматрају се сва збивања и догађаји у Црној Гори, Брдима и источној Херцеговини у 19. и 20. вијеку.

Ослањајући се на сигурне изворне темеље Дашић оправдано цитира стари навод да је Црна Гора „класична српска земља“, да су постојале „двје државе истог народа“ (400) и да је Црногорско-приморска и скендеријска митрополија „допринијела очувању успомене на Зету - као слободну српску земљу“. (383)

И овдје, као и у другим радовима, Дашић истиче да су династи Петровићи ослободилачки покрет Црногораца, Брђана и Херцеговаца водили у оквиру српске националне и политичке концепције, управо за ослобођење и уједињење српског народа, јер би, да је било другачије, та борба била агресија и освајање туђих крајева и потчињавања туђег народа.

Није Дашић пропустио а да не изнесе своје мишљење и о југословенству и његовом заживљавању у Црној Гори. Од када је Његош „емотивно његовао југословенску идеју и вјеровао у будућност њеног остварења“ (181), он је „у својим визијама ишао од црногорства ка српству, а од овог к југословенству као најширем опсегу и суштински најтемељитијем заснованом рјешењу црногорског односно српског ослобођења, али и ослобођења и уједињења и осталих југословенских народа...“ „А то се не може данас називати заблудом?!“ (182)

Има у овој књизи и разматрања о другим важним питањима црногорске прошлости: о интеграционим процесима и формирању грађанске класе у патријархалној црногорској средини, о политизацији црногорских друштава, улози и значењу политичара, а нарочито су интересантна Дашићева гледишта о уједињењу Црне Горе и Србије 1918. године и Подгоричкој скупштини и научном нивоу и научним средствима, а не у служби дневне политике - закључује аутор ове драгоцене књиге.

Ријечју, пред нама је зрело промишљено дјело, структурирано из студија које су објављене у распону од двије и више деценија, које на себи носи неки невидљив печат времена у коме је настало. Оно свједочи и о ходу црногорске историје, њеном успону, али и њеном застајкивању, о идејно политичким препрекама које су спутавале историографију да шири научне хоризонте и продубљује научне спознаје. И то је оно што овој књизи подиже научну вриједност.

Проф. др МОМЧИЛО ЗЕЧЕВИЋ

О КОРИЈЕНИМА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У ЦРНОЈ ГОРИ

Књига академика Миомира Дашића „Огледи из историје Црне Горе“ садржи избор 12 чланака и студија из богатог опуса овог аутора. Јавља се у вријеме када је дубока истраживачка криза у нашој историографији наметнула један пренаглашен манир монографског презентирања минулог рада, којим се из невоља материјалног и просторног ограничења архивског и других истраживања у некадашњим југословенским центрима и иностранству покушава надоместити урушена динамика стваралаштва. Таква настојања, показало се, често не оправдавају уложени материјални и духовни рад, пре свега из разлога што не успевају да досегну кохерентност и смисленост монографског, односно тематског садржаја, па самим тим и резон поновног објављивања. Оцењујући и из угла уредника историјског часописа, уверен сам да се може са сигурношћу тврдити да је наша научна историографија, која је у претходној деценији делила укупну судбину народа и државе, запала у своју најдубљу истраживачку кризу.

Посматрано и са тог становишта књига Миомира Дашића о којој је реч, представља позитиван пример јер је својим тематским одабиром и садржајем досегла пуну хронолошко-садржајну целовитост, захвативши до краја 18. века од 1918. године суштину развоја и државне историје Црне Горе, почев од ослободилачке борбе и успона црногорске државе, до престанка њене независности. Саздана на зналачком избору радова и кључним питањима из новије црногорске историје, као и критичким расправама о њима, књига својом професионалном утемељеношћу, искуством и организационом надградњом, готово да досеже један нови квалитет ауторства. У сваком случају, уверава у целисходност свог објављивања. Разлоге за овакву тврдњу изнео сам као њен рецензент и не би их понављао. Сматрам да је за ову прилику занимљивије да укажем на вредност само једног њеног прилога који ми се учинио посебно важан, може се рећи и актуелан у овом тренутку, а односи се на југословенску мисао у Црној Гори.

До појаве Дашићеве студије „О коријенима и развоју југословенске мисли у Црној Гори“ о стремљењима Црне Горе ка интеграцији са осталим југословенским земљама, мало је писано и мало се знало. Од савремених историчара највише података на ову тему могло се наћи у радовима Димитрија Вујовића и Милорада Екмечића. У различитим тумачењима садржаја, обима и карактера југословенске идеје, од њене појаве па до стварања заједничке југословенске државе, чију је злехуду судбину историчар Стеван К. Павловић окарактерисао као „неуспех једног успеха“, најмање је било података о њеном настанку и развоју у Црној Гори. Црногорско југословенство дуго је било у сенци традиционалних тумачења југословенске мисли којима је недостајала критичка анализа решавања националног питања у оном облику и смислу како се испољило у балканским ратовима, Првом светском рату и самом чину стварања државе 1918. године. Поистовећивање српског националног питања са југословенским и схватање заједничке југословенске државе као проширене Србије, били су трајна сметња да се југословенска идеја схвати и афирмише још од својих корена као идеологија различитих политичких, економских, културних, националних и државних интереса, који су своје упориште тражили у југословенском заједништву. Поједностављена тумачења, са наглашеном политичком мотивацијом о великохрватском пореклу и великосрпском националном и државном утемељењу југословенске идеје, дуго су потискивали афирмацију њених сложених и вишезначних садржаја са других југословенских простора, што се посебно односило на Црну Гору. Чини се да је управо ова чињеница била изазов историчару Дашићу да се прихвати истраживања, а основна претпоставка за његов успешан рад лежала је у чињеници да је био на страни оних схватања у историографији која су југословенску мисао тумачили као динамичну и разнородну појаву по своме карактеру и садржају, која са Првим светским ратом прераста у југословенско питање са наглашено међународним значајем. У својим истраживањима аутор је пошао од основне научне претпоставке у тумачењу југословенске мисли којом се она схвата као разнородна артикулација различитих културно-историјских интереса и стања у појединим југословенским срединама, тј. као стварност могућих и разумљиво неједнаких приступа у решавању југословенског питања. Још је једна темељна претпоставка уграђена у Дашићев приступ изучавању корена југословенске мисли у Црној Гори а то је да је југословенска идеја доминантно плод модерног доба, да је израз афирмације закаснелих националних буђења и настанка грађанске класе, да је временом све више прерастала у идеологију и политику, у реални национални интерес који је надвладао илузије литерарних пансловенских сентимената.

Са таквих научно утемељених полазишта истражена су и осветљена стремљења у Црној Гори ка југословенској интеграцији. За разлику од многих историчара Дашић више, попут присталица тзв. друштвене

историје, наглашава потребу за трагањем о коренима југословенске мисли у средњем веку, желећи да докаже да је она у Црној Гори, као и у другим југословенским земљама, аутохтона и аутентична појава, а не пуки европски импорт. Са резонем и разлогом указује да се корени југословенства изворно, као свест о сродности и подударним егзистенцијалним интересима, о блискости језика, култура и др., морају тражити још од почетка историје Словена на Балкану, јер на то упућује и чињеница да је југословенство само млађи изданак ширих идеја јужнословенства и славизма. Позивајући се на доступну аргументацију за Барски родослов, Босну и доба краља Твртка или пропаст хрватске и српске државе, Дашић истиче значај средњовековне традиције и самосвести за афирмацију југословенске мисли у 19. веку, као добу националних буђења и ослободилачке борбе у југословенским земљама, када и југословенска идеја добија нове садржаје и интерпретације у складу са модерним поимањем национализма.

Корене модерне југословенске мисли у Црној Гори Дашић открива пре свега у политичкој и националној идеологији коју развија владарска династија Петровића. Карактерише је као изворно српску а која временом превазилази црногорски и српски етнички простор. Посебно се у њеној афирмацији истичу владике Петар I и Петар II, књаз и краљ Никола Петровић, као носиоци широко засноване националне и политичке мисли која је кореспондирала са сличним идејама и интересима других југословенских народа. Дашић је сагласан са Милорадом Екмечићем да се као почетак националних препорода у југословенским земљама може узети Темишварски сабор Срба из Угарске одржан 1790. године. Од тога времена па до 1918. године и у Црној Гори југословенска мисао, кроз плиме и осеке, креће се афирмативном и узлазном путањом.

Иако политички план митрополита Петра I о стварању славјанско-србског царства са руским императором на челу и Дубровником као центром оцењује више као политичку епизоду него као реалну концепцију, Дашић га сматра важним јер је прелазио оквире српског етничког простора и залагао се за ослобођење знатног дела југословенских земаља. Неспорни су у исти мах и његови аутохтони и ослободилачки садржаји, као и ослонац на дубоку традицију средњовековне државности.

Политичко искуство црногорског народа и његових вођа кроз ослободилачку борбу постепено се мењало и - како је истицао и Васа Чубриловић - ширило српску политичку мисао на сложенију јужнословенску и балканску идеју заједништва. То политичко искуство, како Дашић утврђује, јасно је изражено кроз југословенско осећање Петра II Петровића Његоша, коме српска ослободилачка концепција није била довољна да као песник и државник изрази своја стремљења, у којима српски и југословенски смер нису имали строга разграничења. Са својим активностима на афирмацији југословенске мисли Његош је, за разлику од Гарашаниновог схватања југословенства као проширеног српства,

чврсто стајао на становишту да се српско питање може решити само у оквиру ширег политичког програма југословенске интеграције. Дашић износи аргументе на којима почивају ова Његошева схватања и закључује да је он био снажан идеолог југословенске будућности. Његова југословенска политика извирала је из историјског реалитета, пре свега из борбе српског народа против ропства у Турској и Аустро-Угарској. Исто тако, Његош је настојао да допринесе зближавању Хрвата и Срба, односно свих Јужних Словена, сматрајући да су револуционарни догађаји 1848. године историјска прилика за њихово уједињење. После слома ове револуције Његош се окреће српству и Србији, зближавању, како је истицао, двеју српских држава, али се до своје смрти држао југословенске мисли, као природног циља црногорства и српства. Дашић закључује да Његошево црногорство, српство и југословенство „не треба тумачити као степеновање идеје ослободилаштва, већ прије како природно-историјско уочавање сличности, истовјетности и различитости, као и могућности да се оствари слобода Јужних Словена“.

После једнодеценијске осеке југословенске мисли у доба књаза Данила, њено ново оживљавање у Црној Гори долази са књазом Николом Петровићем. Дашић детаљно осветљава суштинске подстицаје и садржаје југословенске мисли и политичке делатности књаза и краља Николе све до његове политичке смрти 1918. године. Истиче да је црногорски владар био заокупљен српском и југословенском идејом, као и тежњом да буде носилац и једне и друге, често мешајући литерарна осећања и политичке амбиције. Међутим, много је важније што је у овој студији истражена југословенска мисао у ширим слојевима црногорске јавности, пре свега у редовима интелигенције, посебно у штампи, затим у оквиру једине постојеће грађанске политичке странке - Народне странке, као и владе и Народне скупштине. Ратни циљеви Црне Горе, везани за балканске ратове и Први светски рат, исказали су се кроз један потпунији и модернији садржај југословенске мисли и сасвим аутентичан, особен приступ решавању југословенског питања.

Богатим истраживачким резултатима о коренима и развоју југословенске идеје у Црној Гори Миомир Дашић је дао вредан допринос њеном укупном изучавању и разумевању. Другим речима, помогао је у великој мери да се она схвати као велика идеја хуманистичког значаја, за чије остварење, међутим, њени одлучујући политички протагонисти нису дорасли времену. Као историчар који искуствено утврђује, промишља и надграђује историјска збивања са разлогом истиче да се југословенска идеја у Црној Гори изражава као народна свест и тежња за јединством свих подручја на којима је живео јужнословенски свет, да се то потврдило кроз све ослободилачке ратове у којима су Црногорци учествовали, да је 1918. година била наслућена још у Његошевом југословенству. Југословенска идеја није наметнута црногорском народу одозго, њој се 1918. клицало у Црној Гори више него било где на југословенским

просторима, истиче Дашић и тиме се, уствари, надовезује на отворену расправу око историјског вредновања Подгоричке скупштине, нарочито уједињења, односно државне реализације југословенске мисли 1918. године. И у томе свом прилогу, који је такође објављен у овој књизи, Дашић наступа аргументовано и храбро као историчар од струке, излаже своје истраживачке резултате и оне до којих је научна историографија досегла, али искључиво чињенице и збивања из оног времена, који данас, с обзиром на протекло негативно искуство са остварењем садржаја и циљева југословенске идеје у животу заједничке државе, многим нису по вољи. Међутим, не треба заборављати да је од стварање југословенске државе 1918. године прошло више од осам деценија, да догађаје из тога доба треба објективно тумачити и разумевати а не насилно компромитовати зарад било каквих актуелних савремености. Свако насиље над стварношћу, како прошлом тако и садашњом, није никада и никоме било поуздан ослонац у борби за бољу будућност. Управо Дашићево поимање југословенске идеје следи она схватања која овој, без обзира на негативно искуство са заједничком државом, дају будућност у исказивању својих културних, економских, социјалних и других садржаја и вредности, потиснутих њеним наглашено политичким поимањем и насиљем са тако схваћеним садржајем и остварењима.

Истине ради треба рећи и то да у време када је писана Дашићева студија о југословенству у Црној Гори није била позната архивска грађа на чијим је темељима историчар Драгољуб Живојиновић написао књигу „Невољни савезници“, која свједочи о односу Русије, Француске, Велике Британије, Италије и САД према ратним напорима и циљевима Србије и Црне Горе у Првом светском рату. За разлику од досадашњих тврдњи наше историографије о улози Србије око црногорско-српског уједињења и нестанка црногорске државе 1918, Живојиновић доказује да је Енглеска убрзо након избијања рата одлучујуће утицала код Савезника да се Црна Гора избрише са геополитичке карте заједно са династијом Петровића, чиме је био задат одлучујући ударац југословенским сновима и амбицијама краља Николе. Присаједињење Црне Горе Србији, као и стварање заједничке југословенске државе, могло се десити тек онда када је за те наше велике послове и победе стигло одобрење великих сила.

Било је већ тада очигледно да је закаснили југословенски пијемонтизам два српска краља почивао, сваки за себе, на мегаломанским и нестварним амбицијама. Осокољени ширењем својих држава у балканским ратовима, краљ Никола и регент Александар настојали су да окончају позиције свога ривалитета и преко југословенских програма. Док се Александров поглед заустављао на словеначким Караванкама, Никола је маштао да своје младо и слабашно краљевство прошири до Сарајева, Сплита, Дубровника и Скадра. За спољни моћни свет који је одлучивао о судбини Балкана очигледно је било да су за један мали народ, макар се он звао и српски, била много два краља. И како то обично у историји бива, јачи је потиснуо слабијег уз помоћ јачих од себе, јер су они тако хтели.

Подстакнут Дашићевим студијама у књизи, посебно овом о којој сам нешто више рекао, желим да истакнем и следеће: управо нас историја подсећа да је залудно наводним грешкама бивших генерација доказивати нека права савремених. Не треба губити из вида да су одлуке из прошлости изражавале историјске интересе, времена и дух оновремених генерација, али оне, с друге стране, не смеју бити хипотека за однос данашњих према истим или сличним питањима, или новим изазовима и њиховим решењима у духу новог времена. За разумевање историјског развоја друштва, народа и држава није довољно само откривање, хронолошко и тематско повезивање историјских чињеница, већ је потребан и напор историографа да их протумачи са становишта филозофије историје. Особеност и вредност ових *Огледа* историчара Миомира Дашића јесте што се и у томе потврђују.

Др БОРЂЕ БОРОЗАН

ОГЛЕДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ

Државноправни развитак и територијално ширење Црне Горе у сазнајном луку који сабира вишедценијски истраживачки рад академика Миомира Дашића, чини суштину књиге под називом „Огледи из историје Црне Горе“ - студије о догађајима од краја XVIII вијека до 1918, у издању Историјског института Црне Горе. Написани у последњих 25 година, ови радови доиста одражавају намјеру аутора да тематски и садржајно чине кохерентну цјелину која приказује развој и неке особености прошлости Црне Горе у наведеном периоду. До ње се дошло упорним критичким промишљањем релевантне архивске грађе и литературе, сумњом у „коначне истине“, ослобађањем од стереотипа и поћудних сазнања.

Онима који држе до рационалних историографских знања о прошлости Црне Горе, које никада до краја докучива фактографија и научна литература не оставља равнодушним код промишљања узрока, процеса и посљедица догађаја и збивања, ове студије, расправе и чланци биће вишеструко добродошли и корисни. Ово утолико прије што је академик Дашић у широком истраживачком захвату најзначајнијих тема из црногорске прошлости понудио читав низ студиозно уобличених нових сазнања, отворио нове истраживачке дилеме и са осјећањем историчара за „сумњу у никад довољно спознато“ остао досљедан потреби преиспитивања колико до јуче поузданих историографских одговора на многа питања.

Теме обухваћене овом књигом третирају изузетно богату, разноврсну, динамичну и слојевиту прошлост Црне Горе. У њима се прожимају кохерентне и изнијансиране процјене, анализе и судови о чињеницама које говоре о поступцима и упорном изграђивању државног и правног субјективитета, националног идентитета и међународног суверенитета Црне Горе од 1796. до 1918. године. За понуђене садржаје може се рећи да су попунили, обогатили, надоградили и систематизовали донедавна сазнања, али исто тако и да су остали многи простори за сучељавање нових истраживачких резултата и креативних спорења.

Прецизност у извођењу закључака о узрочно-последичним везама друштвено-политичких збивања на просторима оновремене Црне Горе, Брда, Херцеговине, Зете, Приморја и Старе Србије, са идејним, еволутивним и револуционарним промјенама у Европи, чини понуђене садржаје привлачним за компаративно изучавање локалне, националне и опште историје. У синтетизовању научне слике тог времена, људског бивствовања, социјалних, економских, културних и идејних промјена које су са простора Старе Црне Горе зрачиле снагом отпора и пркоса брђанских племена откиданих од Турске и судбински везаних за Црну Гору, академик Дашић, маниром историчара посебног сензибилитета, осјећа филозофско-историјску димензију тока времена, посебно наглашава потребу даљег изучавања и интердисциплинарног повезивања знања.

Анализирајући резултате из црногорске историографије о темама обухваћеним овим огледима, методолошки уочава донедавну неједнаку фокусираност истраживача - претежно на изучавање прошлости Старе Црне Горе, а мање племена Брда (Бјелопавлића, Куча, Пипера, Васојевића, Братоножића, Мораче, Роваца, Дробњака и Пиве) те овим студијама, расправама и чланцима значајно доприноси цјеловитом сагледавању заједничких историјских процеса оба простора. Уочавајући такве недостатке, предложио је да архивска истраживања прошлости брдских и других племена са простора сјеверне и сјевероисточне Црне Горе обухвате потпуније изучавање сложене и занимљиве историје Потарја, Затарја, Пљеваљског краја, Горњег и Средњег Полимља, Бихора и Рожаја са околином. У том циљу претежну усмјереност истраживача на политичку и војну историју, институционалне везе и односе, међудржавну и међународну сарадњу, потребно је, сматра аутор, допуњавати свестранијим изучавањем друштвеног колорита са свим облицима свакодневног живљења становништво поменутих простора. Трагајући за покиданим нитима појединачног и општег, пажљиво одабирајући оно што чини суштину процеса и збивања у аутархичним племенским срединама које се борбом за опстанак територијално повезују и политички интегришу, аутор анализира учинке ратовања и сталне територијалне аспирације владара из куће Петровића који, са простора подловћенске Црне Горе, упорно разбуктавају ратнички дух према Брдима, Херцеговини, Зети, Приморју и Старој Србији.

Стога, не случајно, први и веома наглашен тематски круг ове књиге чине студије у којима се проучава територијално ширење црногорске државе, питање којим се академик Дашић често бавио настојећи да постојећа сазнања повеже и допуни сопственим истраживачким резултатом. Мањак радова у којима се на кохерентан начин приказује ова недовољно истражена и фрагментарно елаборирана тема били су довољан изазов аутору да посебно анализира и покаже смисао узајамног организованог отпора и сталног територијалног ширења Црне Горе ка међама сопственог средњовјековља. Наиме, сложеност услова у којима је

опстајала административно-територијална посебност Старе Црне Горе и непрекидни отпор брђанских племена, предодредила је отварање „црногорског питања“ и у политичком и у територијалном смислу, посебно од 1796. када је Црна Гора, након побједи на Мартинићима и Крусима и прикључењем Бјелопавлића и Пипера, кренуле у остваривању територијалних аспирација према претходно наведеним просторима у окружењу. Тиме је, могло би се рећи, отпочела примјена синђелије (повеље) патријарха Арсенија III Чарнојевића Данилу Петровићу (Печуј 1700. године), која просторе Црне Горе, Паштровића, Грбља, Луштице, Кртола, Бара, Улциња, Скадра, Подгорице, Жабљака, Зете, Куча, Пипера, Братоножића, Бјелопавлића ставља под јурисдикцију Црногорске митрополије.

У студији „*Планови за територијално увећање црногорске државе од краја XVIII стољећа до 1878. године*“, академик Дашић детаљно анализира територијално питање и показује „како се територијално ширила црногорска држава и на каквој се концепцији државне идеологије заснивало то ширење и етничко интегрисање“. Подсјетио је прво на амбициозног владику Василија и његову намјеру да увјери руску царицу Јелисавету у потребу покровитељства над Црном Гором. Не без разлога, молио је да у царску титулу унесе и Црну Гору, Брда и Приморје, јер је у томе видио могућност обнављања средњовјековне зетске државе у историјским границама. Ово је - констатује аутор - „први покушај да се руској влади на посредан начин изложи план територијалног ширења Црне Горе“. Други покушај садржан је у Конвенцији (меморандуму) у 14 тачака који је априла 1779. предала црногорска делегација царици Марији Терезији. У њој се поред политичког покровитељства организовања администрације, финансијске помоћи и војног учешћа (у чл. 6) тражило да у случају успјешног рата Аустрије против Турске, омогући Црној Гори територијално проширење на Зетску равницу с градовима Подгорицом, Спужем и Жабљаком и подручјем Скадарског језера до ушћа Бојане. Мада су се ови планови показали магловитим и нарочито нереалним послје руско-аустријског тајног уговора из 1782. о подјели интересних сфера на Балкану послје рушења Турског царства, Црна Гора ипак није престала да буде простор њихових империјалних амбиција и интересовања.

Суочени са многим изазовима, готово сви владари из куће Петровића, тежећи потпуном ослобођењу простора средњовјековне Зете по основу историјског права и етничког начела, дефинисали су такве циљеве државне политике. Митрополит Петар I Петровић Његош „послје слома Млетачке републике (1797), изашао је са идејом о стварању једне славно-српске државе“ коју је у облику политичког програма предложио руском двору 1807. године у вези са „планом о стварању Славено-српског царства које би чиниле Црна Гора и Брда, Доња Зета, дјелови средњовјековне Рашке државе, Херцеговина, Дубровник и Далмација“. Иако руски император Александар I није сматрао овај план остварљивим због оновремених

европских политичких прилика, ова - како констатује академик Дашић - „идеја Петра I о ослобађању српског народа и стварању националне државе на основама историјског права и начелу народности истицаће се у политичким и државним плановима и каснијих владара из куће Петровића као могућа алтернатива“, све до пропасти Турског царства на Балкану 1912. и Аустро-Угарске 1918. године. Били су узалудни сви напори Петра I да проглашено уједињење Боке Которске и Приморја са Црном Гором (1813) сачува у циљу остваривања наведеног плана. Империјални интереси и споразум Русије и Аустрије о подјели сфера утицаја увјерили су га да његов политички пројекат нема изгледа да буде остварен. Ипак, успио је да последије турског пораза на Морачи 1820. прикључи Ровца и Морачу Црној Гори.

Петар II Петровић Његош успио је да прошири црногорску државну територију на Братоножиће, Лијеву Ријеку и Васојевиће све до Кома и изврши разграничење с Турском на херцеговачкој страни 1838. и са Аустријом 1841. године. Амбициозни и предузимљиви књаз Данило уобличио је државну концепцију: не задовољавајући се само територијалним проширењем Црне Горе на просторе некадашње „иванбеговине“, истицао је „права на области историјске Херцеговине (Грахово, Бањане, Никшић са широм околином, Пиву, Попово, Зупце, Требиње са околином, Дробњак), Доње Зете са градовима Подгорицом, Спужом, Жабљаком и Скадром, дио некадашњег Зетског приморја (Бар и Спич), затим на области Старе Србије - Горње Приморје и Потарје“. Од овог плана на основу разграничења Црне Горе и Турске (1858/59), црногорска државна територија проширена је на граховски крај, Рудине, никшићку Жупу, дјелове Дробњака, Ускоке, дјелове Куча и Васојевића у Лимској долини. Међународно верификовање црногорских граница значило је *de facto* признање независности.

Територијалне аспирације књаза и краља Николе ишле су за тим да размакну границе Црне Горе између Неретве на западу и Дрима на истоку, Лима и горњег Ибра на сјевероистоку и Јадранског мора на југу. Тумачене историјским и етничким правом, оне су биле у складу са политичким пројектом Петра I Петровића Његоша. Ипак, ни последије успјешног ратовања 1876-1878, Русија није била у стању да због обавеза по основу Рајхштатског уговора 1876. и Пештанске конвенције 1877. удовољи захтјеву Црне Горе за територијалним проширењем у Херцеговини до Неретве. Према одлукама Берлинског конгреса (1878) морала је да напусти Билећу и Гацко, одбијена је од горњег Подриња, доњег и средњег Полимља, тако да је за сјеверну границу одређена ријека Тара од Шћепан поља до Мојковца, У Васојевићима црногорска граница је помјерена до Мокре планине и Чакора, а уместо Плава и Гусиња са околином добијен је Улцињ са околином до ријеке Бојане. Територијално проширење на плодније области са градовима Подгорицом, Никшићем, Колашином, Баром и Улцињом омогућавало је бржи привредни, друштвени и

просветно-културни развитак. Црна Гора је успјела да у Првом балканском рату 1912. преузме од Турске знатан дио територије Старе Србије и некадашње зетске државе. Добијањем градова: Беране, Бијело Поље, Пљевља, Пећ и Ђаковице, увећала је државну територију за око 5.000 км квадратних. Овим нијесу у потпуности остварени ратни циљеви и историјска права на која се позивао краљ Никола. Као раније у случају Херцеговине (1876/7), тако и (1912) упркос успјешном освајању Скадра и Скадарске Малесије, овај древни дио средњовјековне Зете, по одлуци великих сила, припао је Албанији. Уводећи Црну Гору у рат 1914. године, краљ Никола није пропустио да изложи територијалне циљеве Црне Горе који су поред установљене границе према Србији 1913. године захватили просторе Босне до Сарајева, Херцеговине до Неретве и сјеверне Албаније до Дрима. Иако је ратном прокламацијом позвао Црногорце у „свети рат за слободу Српства и Југословенства“, уједињење Црне Горе и Србије на основу одлука Подгоричке скупштине од 26. новембра 1918. није оставило мјеста за краља Николу и његову династију у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Посљедице таквог чина одразиле су се на политички живот и друштвено-економски статус Црне Горе у новој држави.

Често и с разлогом постављано питање даљих истраживања територијалне, друштвене, политичке и културне интеграције, као започетих и недовршених процеса у оновременој Црној Гори, открива потребу дубљих и свестранијих истраживања о црногорском друштву и државним институцијама од 1796. до 1918. године. Управо такве празнине у многоме попуњавају истраживачки радови и прегледи енциклопедијски чланци ове књиге која заслужује пажљиво ишчитавање, подробно анализирање и студиозно проучавање. Пажљиви читаоци ће запазити како су се, у оновременом црногорском државном простору, упоредо са проширивањем државе, стварали значајни предуслови за друштвено-економску, културну, етничку и вјерску интеграцију на начелима грађанске државе. У сваком случају „Огледи из историје Црне Горе“ биће радо читано штиво, утолико прије што су у књизи тематски заступљена питања која најчешће привлаче пажњу и траже увијек нова сазнања, нуде одговоре и остају отворена за нова истраживања.

Академик МИОМИР ДАШИЋ

**КЊИГА ОГЛЕДИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ -
ДОПРИНОС БОЉЕМ РАЗУМИЈЕВАЊУ
НОВОВЈЕКОВНЕ ЦРНОГОРСКЕ ПРОШЛОСТИ**

Поштовани академици, драги пријатељи, уважени поклоници књиге,
даме и господо,

Најсрдачније захваљујем на пажњи коју сте ми указали вашим присуством на представљању моје књиге *Огледи из историје Црне Горе*, оvdје у Црногорској академији наука и умјетности.

Не бих желио да се ова импресивна промоција моје књиге схвати као рекламерство, већ као настојање да стручна и шира културна јавност Црне Горе буде о књизи на мериторан начин обавијештена. Јер, у овом информатичком добу, књига неоглашена, маколико била вриједна, најчешће остаје незапажена, непрочитана.

Публиковањем ове књиге желио сам да бар дјелимично удовољим интелектуалном интересовању ширег круга читалаца за нека питања нововјековне прошлости Црне Горе. Она се појавила управо у вријеме када се олако и без научне критичности, нарочито у Црној Гори, чине покушаји, рекао бих, готово насилног „поправљања“ не само резултата у научној историографији него и објективног друштвено-историјског развоја. Већ прва позитивна реакција оних који су читали књигу, а нарочито оцјене које сте и данас чули од академика Зорана Лакића, проф. др Михаила Војводића, проф. др Момчила Зечевића, проф. др Радомана Јовановића и др Ђорђа Борозана - значе својеврсно признање за уложени труд и настојање да овом књигом дам скроман допринос бољем разумијевању неких историјских појава и процеса нововјековне Црне Горе; да се јасније схвати да савремени Црногорци нијесу беспризивно одвојени од својих српских етничких коријена и историјске свијести коју су вишеслојно стварале и његовале генерације њихових предака током минулих вјекова.

Мада није ауторово да објашњава шта је хтио да каже, бар не послије ријечи које су овдје изговорили стручњаци, уз ваше допуштење, ипак ћу нешто рећу, више поводом књиге него о њој.

Ова књига припада оној врсти научне историографије недавно протеклог стољећа који карактеришу распињање између *идеалистички* као научног идеала и *ирицијалног* приступа као историјске реалности. Наиме, у њој има радова који приказују, освјетљавају цјелину одређене историјске појаве, али и оних текстова у којима је истраживачки третиран конкретан историјски догађај или појава. Њене странице испуњавају садржаји који се налазе између добре старе наративне историје, који васпостављају и освјетљавају историјске догађаје према хронолошкој логици времена, и историје која се назива новом само по томе што сам се служио дијелом и материјалом односно резултатима сродних друштвених наука. Ријечју, књига је структурирана, на први поглед, из различитих студија којима је заједничко да оцртавају основне развојне фазе историје Црне Горе од краја XVIII вијека до 1918. године. Она, међутим, нема претензија да замијени историју Црне Горе тога доба у нормативном значењу појма историје.

Основна тематска усмјереност, којом сам се руководио, састоји се у настојању да се читаоцима представе историјске особености, специфичности Црне Горе XIX и прве двије деценије XX вијека, да се сагледају токови и процеси националноослободилачке борбе, територијални положај, зачеци државности, ширење и развој црногорске државе, улога династије Петровић и појединих њених владара у свеукупном развоју и друштвеном напретку црногорског друштва све до 1918. године када је створена југословенска држава - Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Сваки историографски рад представља разговор аутора са прошлошћу, он говори да је *данашња* стварност повезана хиљадама нити са *јучерашњим*, и то на много начина. То је видно и у овој мојој књизи. Њена садржина свједочи и о томе колико је потребна временска, просторна или духовна дистанца од онога што се уистину збило, да би се боље разумјело оно што се одвија ту пред нашим очима, оно у чему ми свјесно или ненамјерно учествујемо. Разговор са прошлошћу, уствари, непрекидно траје, и то у различитим облицима, често несхватљивим и за здрав разум. Неки историјски догађаји, не само од значаја по својим социопсихолошким посљедицама, него и по својим значењима уопште, изнова постају предмет научне пажње, постоји потреба да их изнова тумаче историчари. Али, проблем настаје због чињенице да се у тумачење историје све више укључују и разни идеолози и актуелни политичари. Разлика је у томе што се историчар ослања, поново враћа историјским изворима и препоручује њихове исказе, примјеном нових теоријских методолошких начела у објашњавању конкретног историјског догађаја или појаве. Чини то, наравно, и ишчитавањем нових историјских извора до којих долази у свом истраживачком поступку. Они други - идеолози, политиколози или, пак,

историчари политички активисти - исти тај догађај тумаче у име свог и страначког интереса, прекрајајући или пристрасно одабирајући документа и измишљајући „нове чињенице“ да би доказали да је нешто требало да се догоди како то одговара њиховом схватању догађаја а не како се уистину догодило. Одавно је познато да се у области идеологије све истине глуме. Но ово указујем зато што је наша историјска наука данас, још више него у протеклој другој половини XX стољећа, изложена агресивности вишестраначких идеологија које негирају историјску стварност - историјски догађаји се „виде“ кроз тренутни националистички, страначки или лични интерес. Свједоци смо да се то чини уз велику буку и медијску пропаганду која ствара ирационалну и замућену слику о нашој прошлости. И идеолози и политичари на тај начин хоће да „освоје свијест“ народа својом политичком, најчешће провинцијалном мишљу. На жалост, у томе им помажу и поједини историчари који су струку поистовјетили са својим личним, вјерским, страначким и другим интересима.

И за те ангажоване историчаре, као и за идеологе и актуелне режимске прваке, бива честито неважно у њиховом тумачењу догађаја зашто се нешто збило и како се збило, а много је важније да искажу: зашто се то што се десило није десило како би одговарало идеологији или интересима политичке странке односно интересне групе којој служе. За такве тумаче прошлости свако ослањање на историјско искуство или историјску свијест постаје небитно, постаје спорно. Они једноставно сматрају да историјски догађај није завршен ако га они не „заврше“ својим тумачењем. Због таквог начина „поправљања“ историје, поуке из прошлости више као да нијесу сигурни путокази у садашњем времену. Читаоци ове књиге ће у њој наћи и текстове који говоре о мом критичком односу према таквом тумачењу догађаја нововјековне прошлости Црне Горе.

Подсјетићу да је истакнути мислилац XX вијека *Орвел*, говорећи о употреби и злоупотреби историје, упозорио: *Ко влада садашњошћу, влада и прошлошћу а ко контролише прошлости ствара услове да контролише и будућности.* У свијетлу ове, у основи тачне констатације, примијењене и на наше, црногорске, прилике, па и балканске, европске и свјетске, а за поимање и судбину историјске науке несумњиво и страшне мисли, људи историјске струке и други интелектуалци, љубитељи историјске истине, могу објаснити зашто је, и у прошлости, а данас много више, било појава грубог настојања да идеолози и лидери разних политичких партија и владајућих режима, по сваку цијену желе да имају своју „историју“, грубо поништавајући објективну историјску стварност. Таквим односом према прошлости и њеној употреби (и злоупотреби) у дневно политичке сврхе, идеолози и властодршци, маколико имали подршку политички ангажованих тумача историјске науке, постају убице прогресивне будућности свога народа. Јер, стварањем такве пожељне слике о прошлости, којом се негира објективна историјска стварност и резултати

научне историографије као њене спознаје, настаје „најојаснији производ што је створила хемија духа која ствара сне, оштра народе, буди им лажне усјомене, претјерује њихове рефлексе, подржава њихове стјаре ране, мучи их на њиховом одмору, води их лудилу величине или прогањања, ствара народе огорченим, охолом, нејодношљивим“ - каже Пол Валери.

Позивањем на ову мисао Валерија, као и на ону Орвелову, учино сам с увјерењем да оне одговарају стању историографског духа данас и у нас, духа који је прожимао историографију и током читаве друге половине стравичног XX стољећа. Тај дух се, на жалост, наговјештава још стравичнијим и на почетку овог трећег миленијума, како на нашем националном простору, тако и знатно шире, рекао бих, у свјетским размјерама.

Ова књига је повод да кажем да се до нових историјских сазнања не долази само откривањем нове историјске грађе односно непознатих докумената, већ много више постављањем нових питања исказима познатих извора. Наравно, сазнања се шире и новим претресањем историографске литературе. У тражењу одговора на та нова питања сигурно се, кроз замјену старих принципа њиховог тумачења новим, долази и до нових историографских резултата. Стога треба рећи да су неки догађаји и појаве, у појединим текстовима ове књиге, обрађени управо постављањем питања старим, познатим изворима и претресањима историографске литературе. На тај начин, освјежавајући историјско искуство, желио сам да дођем до јаснијег историографског резултата. Неки текстови су, пак, плод откривања раније непознатих извора, рекао бих, више у страним (Москва, Париз) него у домаћим архивима. Трудио сам се да постављањем нових питања одговоре на њих добијем што цјеловитије, а да при том не повриједим ни једну историјску чињеницу, као и да обраду догађаја и личности исказујем прецизношћу историјско-критичког језика. Колико сам у томе успио суд препуштам стручној јавности и научној критици.

Објављујући радове у изворном облику, укључујући и рад који се први пут публикује у нас, а који је писан за њемачке читаоце (објављен 1999. године у Зборнику радова под именом *Der Jugoslawien-Krieg/ Јуџословенски рат*, у Визбадену), нијесам желио да мијењам и „поправљам“ ни своја ни гледања и оцјене других историчара на чије сам се радове ослањао.

На крају, изражавам посебну захвалност промоторима моје књиге који су свеобухватно, са више историографских аспеката, дали осврте и високе оцјене о мом научном раду и компетентно надахнуто говорили о књизи: академику Зорану Лакићу, проф. др Михаилу Војводићу, проф. др Момчилу Зечевићу, проф. др Радоману Јовановићу и др Ђорђу Борозану.

Још једном, топлу захвалност дугујем свима вама који сте својим присуством допринијели да ова културна приредба остане догађај за памћење.

2. ПРОМОЦИЈА КЊИГЕ „ЦРНА ГОРА ОД ФЕДЕРАЦИЈЕ КА НЕЗАВИСНОСТИ” АКАДЕМИКА МИЈАТА ШУКОВИЋА*

Академик ЗОРАН ЛАКИЋ

НАУЧНА ПОЛЕМИКА ДОПРИНОСИ РАЗВОЈУ НАУКЕ

У оквиру програма представљања нових издања наших заслужних чланова данас ћемо промовисати најновију књигу академика Мијата Шуковића - *Црна Гора од федерације ка независности*, којом Одјељење друштвених наука ЦАНУ обиљежава 70 година живота свог угледног члана.

Дозволите ми да у својству секретара Одјељења друштвених наука представим академика Мијата Шуковића и његов стваралачки опус. То ћу урадити у најкраћим цртама, увјерен да је довољно познат свима нама као и широј научној јавности.

Рођен је 1930. године у Колашину. У Беранама је матурирао а у Загребу дипломирао 1952. године на Правном факултету. Након студија се дуго година налазио на одговорним политичким и државним функцијама у земљи. Докторирао је на Правном факултету у Београду 1964. године.

У свијету науке интензивније је присутан од 1974. године, када је изабран прво за ванредног а 1979. и за редовног професора Правног факултета у Подгорици (тада Титограду). Универзитетску наставу изводио је, по позиву, и у другим универзитетским центрима у земљи. Био је гост на научним трибинама многих европских и свјетских научних и универзитетских центара: Москва, Пекинг, Њу Делхи, Варшава, Рим, итд.

За ванредног члана ЦАНУ изабран је 1985. а за редовног 1993. године. У ЦАНУ је био предсједник Одбора за правне и политичке науке, секретар ОДН и генерални секретар ЦАНУ, што говори о његовом научном угледу и афирмацији ЦАНУ.

* Промоција књиге (издавач ЦАНУ Подгорица 2001) одржана је у Црногорској академији наука и умјетности, 2. новембра 2001. године. О књизи су говорили: академик Зоран Лакић, академик Александар Фира, проф. др Драган К. Вукчевић, као и аутор књиге академик Мијат Шуковић.

Широк је дијапазон његовог научног интересовања: теорија уставног права, теорија федерализма, људске слободе и права а у посљедње вријеме и нека најсуптилнија питања наше историјске прошлости.

Изузетно је обиман досадашњи стваралачки опус Мијата Шуковића. Библиографија његових радова садржи преко 500 јединица: 215 чланака и расправа објављених у научној периодици, више од 250 расправа, полемика и критичких осврта објављених у новинама. Најзад, објавио је већи број посебних издања, од којих ћемо навести слиједеће: *Вријеме промјена* (1988), *Уставне расправе* (1990), *Друштвено-политички систем СФРЈ* три издања - 1975, 1976. и 1979, *Подгоричка скупиштина* и др.

Добитник је 13-јулске награде 1972. године, Завичајне награде ослобођења Колашина 1973. године и других струковних признања.

Ријеч је, дакле, о врло плодном ствараоцу, једном од најпродуктивнијих академика у садашњем саставу ЦАНУ.

Од своје прве књиге до ове коју промовишемо - М. Шуковић његује полемички дух. И ова јубиларна књига има елементе претходних. Један њен дио, од четири колико књига садржи, управо и носи назив *Полемике*. На преко 100 страна академик Мијат Шуковић директно и конкретно полемиче са својим колегама из САНУ, у ствари „из најужег интелектуалног врха Србије“ како је означио Добрицу Ђосића, Дејана Медаковића, Миодрага Јовичића, Василија Крестића и Драгана Недељковића. Многи од нас сјећамо се тих полемика. Његови позиви за полемичку некада нису наилазили на одзив. И то је права штета; немјерљив је допринос стваралачке полемике у развоју науке. Код нас у Црној Гори неке полемике су имале судски епилог. Али су остале за памћење оне које су помогле да се спорна питања боље научно елаборирају. Увјерен сам да нема будућности наука истомишљеника.

И сам назив ове књиге је провокативан јер наглашава бављење оним, што је помало, изван струке, не припада друштвеним наукама већ онима које се баве пројектовањем будућности, *Црна Гора на путу од федерације ка независности* прејудицира будуће друштвене процесе, који су у току или можда још нијесу ни почели.

Остала три дијела књиге: радикално мијењање положаја Црне Горе у федерацији, о неким усмјерењима и проблемима изградње државе Црне Горе и, најзад, из баштине црногорског права, у ствари говоре о историјској прошлости чији смо свјedoци. У историји која корача врло је тешко одвојити науку од политике. Пријети опасност да се повремено напусти терен науке. Са дистанце се лакше запажа ток историјских процеса.

Академик Мијат Шуковић је сматрао да је потребно истаћи да је ЦАНУ у периоду 1994-1999. године организовала четири научна скупа о односима Србије и Црне Горе. На основу тога закључује да је ЦАНУ одговорно извршавала своју научну улогу, са чиме смо сасвим сагласни. Има, наравно, и несугласја у анализи и оцјени неких историјских процеса

и догађаја, па и личности. Народ, међутим, каже: ко ће боље широко му поље. Књига може бити позив на стваралачу полемику о неким врло значајним питањима наше недавне прошлости и садашњости историјских процеса.

И не хотећи сам дошао пред врата оних тематских блокова књиге, који представљају позив на стваралачку расправу. То ћу, међутим, препустити времену.

На крају да кажем да ће најновију књигу академика Мијата Шуковића представити Александар Фира, редовни члан САНУ и проф. др Драган Вукчевић, ванредни члан ЦАНУ, који су је и препоручили за објављивање.

Академик АЛЕКСАНДАР ФИРА

РИЈЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ АКАДЕМИКА МИЈАТА ШУКОВИЋА „ЦРНА ГОРА ОД ФЕДЕРАЦИЈЕ КА НЕЗАВИСНОСТИ”

Са великим сам задовољством прихватио позив да суделујем у представљању једног, не само по обиму, него и по садржини импозантног дела кога је за своју седамдесетогодишњицу припремио мој драги сарадник и пријатељ са којим ми је већ 50 година било увијек пријатно и да се слажем и не слажем. Управо је то једна од особина која јако ретко и врло тешко успева на меридијанима на којима живимо.

Академик Шуковић и овом приликом, наглашавам и овом приликом, представља се као човек који својим радовима промишља једно од најсложенијих и најкомплекснијих подручја и то у времену од кога га не дели историјска дистанца него у коме је и сведок и учесник. Ово наглашавам због тога што је најслађе а истовремено и најлакше заузимати став о ономе што вас се не тиче а изузетно одговорно изјашњавати се о ономе што у одређеној мери зависи и од вас.

Оно што ме је понело кад сам поново читао део радова који сам раније имао прилике да читам, је била једна дубока свест о чињеници да је истина максимално компликована и да је једна од највећих лажи која кружи светом, лаж да је истина проста. Знате која је истина проста, проста је само она истина из „бећарца“ у којој се каже „у мом селу никад блата нема, само сада и кад киша пада“. Само такве истине су просте.

Истина о човеку и друштву је максимално сложена, компликована и ваља је стално промишљати. Отуда проглашавање било ког закључка за коначну истину о односима међу људима је бесконачна лаж.

Академик Шуковић је тога свестан и отуда импонује његова научна храброст да крене у оспоравање које је десет пута непријатније него што се може замислити. При томе, ово је сад већ у питању лични суд, аутор се опредељује не у питањима која су врло важна али, па добро сад на крају крајева да ли је боља Звезда или Партизан или Будућност или Сутјеска, од тога се не живи, него је у питању оно под чим се живи и без кога се не

може живети. Записао сам овако: Шуковић је био и остао и научно и политички јасна личност достојна поштовања и онда када делите његово уверење и онда кад му се критички супротстављате.

И управо због тога ја нећу да говорим о ономе што се од мене очекује, ја нећу да говорим о оном делу који носи наслов: *Полемике*, јер сам овим што сам рекао у ствари изнео свој суд, шта је заправо наука. Наука је бесконачно тражење истине и завршиће се оног тренутка када се заврши историја. Према томе, ја немам намеру да износима сопствене вредносне судове о појединим политичким опредељењима аутора, али ми две ствари високо импонују. Високо ми импонује изражена спремност аутора да најпре сам са собом све рашчисти а онда достојанствено, са уважавањем туђе личности и туђег становништва, брани своје сопствено уверење. Тај који се не слаже сам са собом неће се никада сложити ни са истином. Због тога Мијат Шуковић и заслужује посебно признање у овој прилици.

Ово говорим утолико пре што је један мој исписник пре 15-так година написао једну књигу која је неоправдано заборављена а у којој је подвукао да је политика наша судбина. Добро је се сетити у време када ћемо скоро у свакој прилици чути од или необавештеног или неодлучног човека: „Ја немам намеру да се бавим политиком“. То може чак да буде и искрен став али бавио се човек политиком или не бавио, политика се бави њиме. И мој пријатељ је био дубоко у праву када је рекао да је у том смислу политика наша судбина. Због тога ја, истичући још једанпут одређеност аутора, не желим сада да на свој начин лансирам једно сопствено гледиште за које сам нашао доста аргумената у радовима проф. Шуковића.

Ја сам, по свој прилици без много успеха, већ дуже од две деценије „сам под звездама“, на овим меридијанима некада велике Југославије који пледира за релативност појмова које наводно свако разуме. Ако било кога питате зна ли он шта је федерација, зна ли он шта је конфедерација, зна ли он шта је то сувереност, зна ли он шта је то држава, он ће рећи да зна. А пробајте да га замолите да вам дефинише појам који свакодневно употребљава, појам сутра, зачудићете се чињеницом да са тзв. аксиомама ми у ствари стварамо илузорни свет, свет који не постоји. Због тога је за мене робовање класичним формулама једно од најтежих бремена које треба да скине са нас миленијум у који само ушли. Ако то не успемо да урадимо судбина ће нам бити као судбина оних нација и цивилизација које су напуниле гробља историје. Зато сам ја за релативизацију појмова не због тога то је тако удобније и што како мој стари Лала каже: „ово мора да је много учено кад га нико не разуме“, него због тога што је све оно што напишемо статива, а живот се ни једног тренутка не зауставља.

Он се буквално сваког тренутка мења и свака категорија сваког тренутка добија ново значење. Само оно што је дефинитивно нестало може да буде коначно пресуђено. Са тог становишта ја ћу, а то ће вас изненадити, а ја сам уопште био човек који воли да прави изненађења пријатна и непријатна, чешће ова друга, ја ћу нешто рећи о вашој

црногорској уставној баштини. О нечему што прати потпуно неоправдано један на једној тачно историјској чињеници заснован али максимално симплификован суд о вашем првом Уставу из 1905. Због чињенице да је тај Устав, како ми то технолози државе кажемо октроисани устав јер га је свом „драгом народу“ подарио краљ, он је деценијама од различитих аутора, укључив и моју маленкост, прилично једноставно отписиван. А стварно је значајан датум у историји продирања на ове меридијане једног великог начела, продирања на ове мердијане начела владавине права.

Зашто то у овој прилици помињем. Помињем то управо због тога што се налазимо у раздобљу у коме у пуној мери важи Марксова личним рукописом написана примедба на примерку Хегелове филозофије права. Коментаришући одлике остварења апсолутног духа у савременом друштву у коме је Хегел, то се зна, дошао до закључка да је апсолутни дух потпуно остварен у Прусској краљевини у којој је он био тајни државни саветник, млади Маркс пише, са знаком чуђења и знаком узвика на крају: „Правнички исправно према томе погрешно“.

Због чега ми је то пало на памет? То ми је пало на памет због тога што је изузетно значајно, за промишљање садашњости и будућности, да се схвати да владавина права није робовање неком са неба или из земље никлом принципу него да је то једини начин да односе међу људима које до владавине права, одређује само однос снага, заменимо односима који почивају на неким правилима која ћемо што је могуће више демократски уредити па се понашати по тим правилима. Због тога је за мене изузетно значајна порука, ја се надам да је нисам погрешно прочитао, која опредељење Црногораца који су за независну Црну Гору везује директно са нужношћу да независност мора да значи корак ка личној слободи. Другим речима, демократија коју хоћемо, демократија коју градимо је контроверзна. Контроверзна је зато што она мора бити владавина народа, а што је много чешће, „владавина у име народа“, што она мора бити владавина од народа а увек јој прети да се дегенерише у партикратију.

Правила постојаности налажу да ову своју кратку реч завршим као што сам почео. - Академик Мијат Шуковић је извесно задужио нашу правну и политичку литературу делом које ће привући оправдану пажњу и оних који се са њим слажу и оних који ће га оспоравати. Више се од тога у науци не може ни тражити ни дати.

Проф. др ДРАГАН К. ВУКЧЕВИЋ

Поштоваоци књиге,

На почетку сваке приче о књизи стоји велики просветитељски сан XVIII и XIX вијека, испуњен илузијом да се знањем и књигом свијет може учинити хуманијим, а човјек бољим. Са том надом се закорачило и у XX стољеће. На његовом почетку није се слутило да ће тај вијек донијети најстрашније ратове и сурове режиме чија ће суштина бити прогон човјека и поништавање људског. Зато није без основа ако XX стољеће означимо као вијек насиља.

Посљедња деценија, и на овим просторима, показала је сву озбиљност и тачност суда о суштини тог страшног вијека. Наиме, на крају тога стољећа једна држава, чије је стварање бучно најављено и слављено на његовом почетку, доживјела је своје бурно и прилично трагично нестајање са политичке мале данашње Европе.

Поменути процеси су својеврсни историјски рам за најновију књигу академика Мијата Шуковића. То његово дјело садржи студије, чланке и расправе посвећене трагању за суштином судбине Црне Горе у посљедњем стољећу. Цјелокупна грађа има своју јасну и прегледну структуру. Први дио је посвећен положају Црне Горе у југословенској федерацији и процесима који су утицали на промјену тог положаја. Други дио садржи полемике писца са угледним и утицајним академицима Српске академије наука и уметности. У трећем дијелу писац износи најважније проблеме са којима се сусреће једна политичка елита у изградњи државе, као и политичке, правне и моралне принципе на којим треба да почива државно здање. На крају, у четвртном дијелу се даје преглед дијела црногорске правне баштине. Положај Црне Горе у југословенској федерацији је кључна тема којом се академик Шуковић бави више деценија. У фокусу његовог проучавања нашла се посљедња деценија. Тачније, он посебно анализира период од 1992. године до средине 2000-те године. Почетак тог периода обиљежава догађај испуњен надом коју је носило у себи доношење и усвајање Устава из 1992. године. Била је то нада да се односи Србије и Црне Горе могу градити на принципима равноправности. Завршетак

поменутог периода представља важан политички догађај - доношење Амандмана на поменути Устав, у јулу 2000-те године. Писац показује да је усвајањем Амандмана поништена нада у равноправност и да се њима правно озваничава принцип неравноправности чланица југословенске федерације. Због развоја таквих процеса, његов је закључак да су независност и самосталност Црне Горе најбољи пут да она оствари своје интересе. Образлажући и заступајући такав став, он убједљиво заступа потребу методолошког раздвајања изучавања чињеница од њихове интерпретације. Само на чињеницама, и само са њима, може се бранити један теоријски приступ. Тиме се избјегава субјективност појединих аутора, која води у пристрасност, чија је сјенка нетрпељивост за другачији став.

Такав методолошки принцип академик Шуковић заузима и у полемици са идејама и концептом који су у својим текстовима заступали Миодраг Јовичић, Добрица Ћосић, Дејан Медаковић и Василије Крстић. Ту аутор не полемисе само са њиховим личним ставовима, већ прије свега са једним идеолошким концептом чија се сјенка назире иза идеја српских академика. То је, по мишљењу академика Шуковића, концепт великосрпског национализма, који је један од узрока бурних процеса посљедњих деценија XX вијека на нашим просторима.

Трећи дио је посвећен проблемима и путевима изградње државе у Црној Гори. Неколико чињеница се истиче као препрека остваривању тог концепта. Као прво, академик Шуковић оштро критикује и оспорава принцип којим се партијност ставља изнад стручности. Друго на чему инсистира писац јесте схватање да се туђа искуства, изражена кроз норме, обрасце и институције, не могу механички преузимати. Оно на што се ставља нагласак јесте потреба тражења мјере усвајања туђег искуства и поштовања сопствених судова. И треће, можда најбитније, јесте истицање да стварање једне државе није само акт воље једне партије, органа или елите, већ неопходан услов за остваривање тог процеса јесте поштовање друштвене стварности и планско стварање институције. Тачније, држава јесте критична маса институција једног друштва у неком времену.

Посљедњи дио књиге посвећен је баштини црногорског права. Писац указује на неке од чворних тачака на вертикали црногорске правне историје: Устав Књажевине Црне Горе из 1905. године, Законик Обшћи црногорски и брдски, Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору. Ово поглавље књиге је значајан допринос нашој правној историји и подстрек да се напише цјеловита историја црногорског права, коју, на жалост, још увијек немамо.

На крају књиге стоји низ питања постављаних аутору, и одговори који служе као својеврсна скица за његов портрет. Међу тим биографским подацима издвојио бих само један. То је значајна улога и велики допринос академика Шуковића у оснивању Универзитета, најзначајније савремене институције духовности Црне Горе.

Кад се затвори нека књига пред сваким читаоцем се отворе бројна питања. Можда најважније међу њима јесте питање у чему је смисао писања књига уопште. Да ли је то дио исповијести самог аутора о проблемима који га муче или покушај да се стварност учини бољом, или и једно и друго. Одговоре на та питања једино зна писац. Мени се чини да је књига увијек била велика утјеха и прибјежиште од невремена у свом времену. Зато ми она личи на кућу под чијим кровом гори ватра пишчеве мисли, на којој се можемо огријати у дугим и хладним ноћима једног доба. Можда са прозора једне такве куће се упалило свијетло које је угледао трагични Кафкин јунак оне страшне ноћи када ће постати чудесна метафора за долазећу злу коб вијека. И академик Шуковић је овом својом књигом упалио свјетло са једног од прозора Црногорске академије наука и умјетности, на чему смо му захвални.

Академик МИЈАТ ШУКОВИЋ

ПРЕДНОСТ КОРИЈЕНА ПРЕД ПОЈАВНИМ ОБЛИЦИМА

Уважени учесници овог промотивног скупа и чина, сваки појединачно и сви заједно,

Књига предата јавности проноси кроз простор и вријеме ауторове чињеничне налазе и мисли у књизи исказане. Зато није ауторово да о садржини књиге говори на његовој промоцији. Аутор је дужан на промоцији да саслуша што други казују о садржини и порукама књиге.

Два разлога обавезују ме да вам се и ја обратим на овом промотивном скупу и чину. То су осјећај захвалности и дужност да одговорим на питања која су ми у разговорима до сада упутили читаоци књиге.

Захваљујем цијењеним и уваженим промоторима - академику Александру Фири и проф. др Драгану К. Вукчевићу, ванредном члану ЦАНУ - зато што су умно, сажето, научно објективно, представили садржину моје књиге, идентификовали метод којим је писана и дио порука које доноси. Што су исказали више теоријских мисли снажног смисаоног потенцијала, било да се посматрају самостално, било у вези са садржином књиге о којој су и поводом које су говорили - чиме су овај промотивни скуп издигли на раван садржајнији од свечарско-промотивног.

Захваљујем академику Зорану Лакићу, секретару ОДН ЦАНУ, зато што је у обиму могућем у оваквим приликама презентирао опсег и мисаони профил мог научног рада и дјеловања.

Захваљујем ЦАНУ на публикавању моје књиге и на организовању њене промоције.

Свима вама, учесницима овог скупа, сваком појединачно и свима заједно захваљујем на жељи исказаној присуством промоцији да се упознате са садржином моје књиге и исказима о њој на овој промоцији.

Дужност према оним читаоцима који су ми поставили два питања у вези објављивања ове књиге, према вама и другим читаоцима књиге, испуњавам одговором на њихова питања.

Прво питање изведено је из констатације, исказане прије питања, да су радови објављени у књизи писани и објављени у вријеме друштвене непостојаности и неизвјесности, у вријеме које није повољно за научна закључивања о друштвеним процесима и дешавањима. А питање гласи: нијесам ли себе изложио ризику дезавуисања у будућности тиме што сам писао о живим збивањима, вртоглаво промјенљивим, неизвјесним процесима?

Одговарам:

Вријеме у којем и о којем сам писао у овим радовима заиста је у нашој земљи било непостојано. Испуњено је рушењима бројних вриједности и тековина. У њему су наглавачке окретане вриједности. Интереснополитичка мишљења наметана су као чињенице, а чињенице су омаловажаване и обезвређиване. Рушене су наде. По много чему испуњено је тектонским промјенама у судбоносном смислу. Било је, заиста вријеме неповољно за писање о темама обрађеним у књизи. То казује и чињеница да је мало радова са овом тематиком.

Као и свако од вас, патио сам због свега тога. Велику узнемиреност уносили су у мене ти токови. Раздирали су ме и као човјека и као научника. Толико јако да нијесам могао бити „сном... успаван тешкијем“ - да се послужим овим Његошевим ријечима и, нарочито, њиховим значењем. Јер, у сну се, како Његош констатује, виде разна привиђења.

Као и свако од вас, свакодневно сам слушао преко пристрасних медија различита интересно-политички пристрасна објашњења, становишта, увјерења. Исказиване су полуистине, парцијалне истине или неистине. Свако од њих са нападном тврдњом да само оно садржи пуну истину, да једино оно води на прави пут.

То ме приморало да сам утврђујем чињенице и себи разјашњавам токове, њихове узроке и вјероватне посљедице, да судове о њима и своја животна одређења градим сам на основу чињеница које саздавају токове и дешавања у нашој земљи у протеклој деценији и анализе тих чињеница. То је био једини пут и начин да се ослободим зависности од мишљења других, од подређивања туђим мишљењима, да се ослободим од заробљавања њиховог.

Зато сам приступио: систематском изучавању, утврђивању чињеница и њихових односа, узрочно-посљедичним анализама, откривању позадине и гејзерских извора токова, закономјерности токова и дешавања. На основу добијених резултата изводио сам закључке. У тим процесима давао сам предност коријенима пред појавним облицима и посљедицама. Јер, утврђивање и разумијевање коријена и оног што је позадина видљивог, нужни су за разумијевање суштине токова обрађених у радовима. Трагао сам, дакле, да дубље сазнам и разумијем шта се стварно збило и, посебно, зашто се збива, и који су могући путеви да се крене ка бољем.

— Одговоре на питања које је живот наметао, почетно сам намијенио само себи, стављајући их у функцију свог ослобођења зависности од мишљења других и уобличавања своје оријентације у животним токовима.

Анализе и њихове резултате, писао сам. Чинио сам то зато што се тек у процесу писања прецизно искристалишу сазнања, прецизно се формулишу становишта.

У комуникацији са другима, сазнао сам да и друге муче иста питања која муче и мене, да настоје да прошире своја знања и да их интересују моји чињенични и теоријски налази. Подстакнут тиме, закључио сам да ми је дужност, људска и научна, да резултате мојих истраживања и анализа учиним доступним и другима који су за њих заинтересовани. То ме подстицало да објављујем резултате изучавања које сам вршио.

Један број радова написао сам за научну расправу на неколико научних скупова организованих у ЦАНУ и на неколико других скупова у Подгорици, Београду и Стразбуру. Радове у дијелу *Полемике* написао сам као јавни позив за научну расправу.

Тежио сам да чињенични налази и моји закључци у радовима одражавају стварност и њено мијењање. Када су системске пукотине карактерисале стварност, идентификовао сам их и указивао куда воде и до чега могу довести, ко и како их можемо отклонити. Када су системске пукотине прерасле у друго стање, које је тешко појмовно идентификовати указао сам на његово постојање и значење. Када су 6. јула 2000. године порушени темељи федеративне државе, написао сам какве резултате то доноси и шта они детерминишу.

Увијек сам закључке исказивао без претензија да категорички одредим какав ће бити исход процеса у току.

Такав је и наслов књиге, који је, као сваки наслов, прво и најкраће представљање њене садржине. Боље рећи, оног дијела садржине из којег је изведен наслов. Он казује правац једног процеса који је у току, указује куда води, а оставља потпуно отвореним питање да ли ће се остварити то ка чему је процес сада усмјерен. Оставља животу да то каже у будућности.

Пошто нема прејудуцирања исхода, забринутим читаоцима одговарам да нема разлога за стрепњу од дезавуисања. Ко пажљиво чита књигу, у то ће се увјерити. Да подсетим на знану истину: свака ријеч може бити оповгнута неком другом, али ниједна ријеч не може оповргнути што се у животу збило.

Друго питање које ми је постављено има нешто другачије полазиште и са другачијим је смјером. Саздано је од двије компоненте. Прва је захтјев да кажем како сам се осјећао у току писања објављених текстова, а друга тражи да одговорим на питање - чија сам очекивања испунио и кога сам задовољио садржином текстова у књизи.

Одговарам:

а) Бројне странице ове књиге написао сам са великом унутрашњом патњом. Са унутрашњим болом. Са грчевима. Произилазило је то из чињенице да ме стварност присиљавала да напишем многе реченице које су ме ледиле, како због тога што су ме резултати анализа увјеравали да обичне глупости моћника руше вриједности, наде многих претварају у

илузије, моје такође, тако и због тога што и врло учени појединци томе доприносе, а против свега тога не дижу глас бројни научници и научне институције.

Написао сам их по императиву научне обавезе да се напише истина, да се напише оно што анализа доказује да јесте. По императиву увјерења да је писање и објављивање резултата својих истраживања мој својеврстан отпор деструктивним интересним чињеницама, наopakим заслугама. Једини, могући отпор мој као појединца. И по налогу обавезе да допринесем разумијевању токова и дешавања и тражењу путева ка бољем. Не са амбицијом да формирам стандарде по којима би се други управљали, нити да се крећем по калупима од некога утабаним, него да идентификујем чињенице сагласне са стварношћу и моје разумијевање тих чињеница и њихових односа. То ми је давало снагу да истрајем.

б) Радове сам писао без оптерећења и робовања концептима. Било чијим, па ни својим.

Нијесам тежио да садржином својих радова испуњавам очекивања било које политичке опције или струје. Тежио сам да искажем истину како је ја видим, да ту истину изложим судилишту науке, струке, јавности, у садашњости и у будућности. И да испуним очекивања оних читалаца који теже истини, који је траже у чињеницама и у односима чињеница, у њиховом сагледавању и у историјским процесима и са видика цивилизацијских вриједности.

Радови у овој књизи намијењени да испуне очекивања оних који су заслијепљени идеолошким и политичким опсесијама, страстима, који желе чути само оно што одговара њиховим страстима, било како да су усмјерени. Који „вичу на чињенице које не потврђују њихова хтјења и опредјељења“. Који су идеолошком заслијепљеношћу у свој мозаик уградили бедем непробојан за пролаз чињеница које не желе.

Још једном хвала свима и сваком понаособ. И да искажем наду за нова сусретања.